

IRMINA KOTLARSKA

Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra

ORCID: 0000-0003-3858-9650

**MATERIAŁY DO NAUKI JĘZYKA ANGIELSKIEGO WYDAWANE
OD KOŃCA XVIII DO POŁOWY XX WIEKU JAKO ŹRÓDŁA BADAŃ
POLSKO-ANGIELSKICH KONTAKTÓW JĘZYKOWYCH.
PROLEGOMENA BADAWCZE**

Słowa kluczowe: teksty dydaktyczne, polsko-angielskie kontakty językowe, katalog tekstów.

STRESZCZENIE

W opracowaniu przedstawiono materiały do nauki języka angielskiego jako rzadko wyzyskiwane źródła do badań przeszłości polsko-angielskich kontaktów językowo-kulturowych. Ogląd tekstów edukacyjnych pozwolił prześledzić czynniki decydujące o wysokim prestiżu języka angielskiego wśród Polaków, zaobserwować sposoby wykorzystania elementów kultury anglosaskiej w celach wychowawczych, wskazać rodzaje zjawisk interferencyjnych możliwych do analizowania w tekstach pisanych przez osoby bilingwalne. Obserwacje przeprowadzono zgodnie z założeniami lingwistyki antropologicznej, akcentującej związki między człowiekiem, językiem i kulturą w badaniach nad sposobem używania języka przez naszych przodków.

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie materiałów do nauki języka angielskiego pisanych przez Polaków i dla Polaków od końca XVIII do pierwszej połowy XX w. jako źródeł do badań polsko-angielskich kontaktów językowych. W dotychczasowych badaniach historycznojęzykowych, obejmujących polszczyznę pozostającą i kształtującą się w „przestrzeni wspólnej z innymi językami” (Ligara 2011: 165) i wchodzącej z nimi w kontakt, rzadko zajmowano się podręcznikami do nauki języków obcych. Tymczasem teksty edukacyjne są środkami przekazu, które dokumentują łączność z językiem angielskim w okresie, gdy angielszczyzna nie funkcjonowała jeszcze jako *lingua franca*. Kontakt językowy rozumiany jest tu w sposób zaproponowany przez U. Weinreicha (za: Sękowska 1994: 43): „języki znajdują się w kontakcie, kiedy posługuje się nimi na przemian jedna i ta sama osoba, [...] miejscem, w którym kontakt się urzeczywistnia, jest jednostka”.

W niniejszej pracy przyjmuje się, że różnie zorganizowana akwizycja stanowi przykład dobrowolnego kontaktu użytkowników języka polskiego z językiem angielskim. Proces ten warunkowany jest społecznym zapotrzebowaniem na znajomość danego języka, determinowanym przez rozmaite czynniki. Przedstawiane rozważania mieszczą się metodologicznie w diachronicznym kręgu lingwistyki antropologicznej, akcentującej związek między człowiekiem, językiem i kulturą w badaniach nad sposobem używania języka przez naszych przodków. Podkreślanie aspektu pragmatycznego w badaniach nad tekstami powstałymi w przeszłości wiąże się z socjolingwistyczno-komunikacyjnym nurtem badań historycznojęzykowych (Borawski 2018: 24–28; Dubisz 2009: 22). Kontekst funkcjonowania analizowanych publikacji lokuje prezentowane rozważania w obrębie glottodydaktyki, rozumianej jako praktyka nauczania języków obcych, a także nauka o procesach nauczania i uczenia się języków obcych (Jaroszevska 2014: 54–55).

Historyczne materiały glottodydaktyczne do nauki języka angielskiego są przedmiotem zainteresowania językoznawców od niedawna. Lektura dotychczas opublikowanych prac językoznawczych poświęconych nauczaniu języka angielskiego¹ oraz opracowań podejmujących kwestię nauczania języków obcych w dziejach polskiego szkolnictwa (m.in. Cieśla 1974; Iwan 1972; Schramm 2008) wyznaczyła kierunki kwerend bibliotecznych oraz internetowych. Doprowadziło to do zbudowania bazy źródłowej obejmującej ponad sto pozycji mających na celu przede wszystkim propagowanie znajomości języka i kultury angielskiej wśród Polaków od końca XVIII do połowy XX w.² Bogaty zbiór materiałów skłonił autorkę do podjęcia próby uporządkowania źródeł przy użyciu kryteriów, które dla tej grupy tekstów wydają się najistotniejsze. I tak, miejsce wydania materiałów nakazuje wprowadzić podział na teksty przeznaczone dla: 1) uczących się języka angielskiego w Polsce, 2) emigrantów przebywających w krajach anglojęzycznych. Ze względu na sposób organizacji procesu dydaktycznego w analizowanym zbiorze można wskazać: 1) tzw. samouczki, 2) zróżnicowane podręczniki do użytku szkolnego. Na ten podział nakłada się klasyfikacja uwzględniająca dominację kształconej kompetencji językowo-komunikacyjnej. Tu wyróżnić można: 1) gramatyki, 2) wypisy, 3) rozmówki, 4) podręczniki rozwijające wszystkie umiejętności językowe. Wybór

¹ Chodzi przede wszystkim o opracowania autorstwa Mirosławy Podhajeckiej, Ewy Schramm, Elżbiety Mańczak-Wohlfeld, Joanny Przyklenk (patrz: bibliografia). Dawne podręczniki do nauki języka angielskiego stały się też kilkakrotnie przedmiotem opisu w adresowanym do nauczycieli czasopiśmie „Języki Obce w Szkole”.

² Pierwszy podręcznik do nauki języka angielskiego na ziemiach polskich wydano w roku 1788, co wyznacza początek ruchu wydawniczego materiałów edukacyjnych do nauki języka angielskiego. Połowa XX w. jest datą umowną. Powojenni autorzy to pierwsze pokolenie polskich anglistów-neofilologów wykształconych głównie na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz w Wilnie (Podhajecka 2018). Podręczniki wydawane w latach 40. i 50. były często wznowieniami książek z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Okres II wojny światowej i lata tuż po jej zakończeniu obfitowały w niewznawiane później teksty skierowane do polskich żołnierzy przebywających w krajach anglosaskich. Publikacje te nie podlegały jeszcze ideologicznym wpływom powojennego ustroju politycznego, co pozwala wskazać cezurę czasową w edytorstwie podręczników do nauki języka angielskiego na połowę XX w.

dominującej kompetencji wiąże się z modyfikowanymi na przestrzeni omawianego okresu przekonaniem o tym, jakie działania i treści skutecznie prowadzą do opanowania znajomości języka angielskiego. Znajdują one odzwierciedlenie w kierunkach metodycznych, zgodnie z którymi tworzone materiały edukacyjne. Metody nauczania decydowały o strukturze i zawartości treściowej podręczników, a także organizacji poznawczo-pojęciowej tekstu dydaktycznego. W okresie będącym przedmiotem zainteresowań stosowano trzy sposoby nauczania języków obcych nowożytnych: 1) metodę filologiczną (XVIII w.), 2) gramatyczno-tłumaczeniową (XIX w.), 3) bezpośrednią (schyłek XIX / 1. poł. XX w.) (Cieśla 1974).

Uporządkowanie bazy uwidoczniło różnorodność zagadnień szczegółowych, możliwych do opracowania na podstawie tego katalogu tekstów. Niniejszy artykuł jest próbą wskazania w dawnych materiałach edukacyjnych obszarów eksploracji, które powinny zostać włączone do językoznawczych rozważań obejmujących szeroko pojmowane polsko-angielskie kontakty językowe i kulturowe. Podręczniki do nauki angielskiego są tekstowym świadectwem procesu nabywania przez Polaków innego języka, będącego nośnikiem odmiennej kultury. Jak wspomniano, przebieg procesu glottodydaktycznego był zróżnicowany, niezmienny jednak pozostawał cel nadrzędny: materiały do nauki języka angielskiego powstawały, ponieważ część Polaków dążyła do uzyskania biegłości w posługiwaniu się językiem angielskim. Sposoby jej osiągania były wielorakie, co znajduje odzwierciedlenie w analizowanych materiałach edukacyjnych. Są wśród nich teksty służące uczeniu się języka angielskiego w Polsce (w trybie samokształceniowym oraz zinstytucjonalizowanym) oraz teksty towarzyszące nabywaniu języka angielskiego w kraju anglojęzycznym (warunki emigracyjne)³. Owa niejednorodność pozwala obserwować wyniki zetknięcia się języka polskiego i angielskiego na różnych płaszczyznach. Teksty pisane przez polskich emigrantów ukazują skutki zetknięcia się języków na płaszczyźnie systemowej (interferencje); materiały przeznaczone do edukacji zinstytucjonalizowanej w kraju ilustrują próby przeszczepienia na grunt polski wartości typowych dla kultury anglosaskiej. Wszystkie analizowane materiały pozwalają przyrzeć się istotnemu dla kontaktu językowego statusowi języka angielskiego wśród Polaków. Odtworzenie czynników warunkujących ten status możliwe jest dzięki analizom przedmów do materiałów edukacyjnych. W ich treści znajdują się rozważania na temat przyczyn wysokiej pozycji języka angielskiego wśród Polaków. Podręczniki wykorzystane do realizacji powyższych zadań zostały wymienione w końcowej części artykułu (WYKAZ ŹRÓDEŁ).

³ To, że podręczniki dotyczą zarówno nauki języka w Polsce, jak i w krajach anglojęzycznych, nakazuje wziąć pod uwagę terminologiczne rozróżnienie *język drugi* — *język obcy* w odniesieniu do języka angielskiego. Odzwierciedla ono sposób opanowania języka: język drugi przyswaja się bez udziału nauczyciela w naturalnym otoczeniu, w kraju, w którym się w nim mówi, natomiast języka obcego uczy się w warunkach sztucznych, najczęściej w szkole lub na kursach (Lipińska 2003: 42). W niniejszym tekście rozróżnienie to jest zaledwie sygnalizowane. Sposoby opanowania języka angielskiego przy użyciu analizowanych tekstów staną się przedmiotem dokładniejszego opisu w kolejnych opracowaniach.

**MATERIAŁY EDUKACYJNE JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O CZYNNIKACH DETERMINUJĄCYCH
STATUS JĘZYKA ANGIELSKIEGO WŚRÓD POLAKÓW**

Nauka języka obcego jest jednym z tzw. czynników prestiżogennych, decydujących o wysokim statusie danego języka w społeczności (Hawrysz, Steciąg 2014: 201–210). Lektura materiałów edukacyjnych pozwala wskazać przyczyny popularności nauki języka angielskiego wśród Polaków. Ich autorzy, przekonani o konieczności uczenia się angielskiego, kształtowali poczucie jego użyteczności rozumianej na przestrzeni dziejów w rozmaity sposób. Znajduje to odzwierciedlenie w prezentacyjno-rekomendujących uwagach zawartych w przedmowach do materiałów będących przedmiotem oglądu. W konceptualizacji języka angielskiego, wyłaniającej się z lektur przedmów, daje się wyróżnić trzy zasadnicze aspekty: wiedzę, komunikację, prostotę⁴. Wiązanie potrzeby upowszechniania znajomości języka angielskiego z koniecznością zdobywania nowoczesnej wiedzy naukowej oraz możliwością zapoznania się z wybitnymi tekstami literackimi zostało zapoczątkowane w epoce oświecenia, powtarza się jednak w całym badanym okresie. Jest to widoczne w określeniach: *język jeden z najbogatszych w literaturze, język ułatwiający znajomość dzieł nieśmiertelnych, klucz do skarbnicy wszechwiedzy*, np.:

Szanując [am] język tén ułatwiający znościomość dzieł nieśmiertelnych [...]]ądziłem iżbym [...] wielką Naukom uczynił przy[ługę] gdybym [ię] przyłożył do uczynienia pow[zechniejszym] lęzyka tego⁵ (JA 1788: bez numeru).

Kto posiada język angielski, ten posiada klucz do skarbnicy, zawierającej skarby wszechwiedzy (Re 1913: 3).

Moim jedynie celem było i jest serdeczne życzenie, widzieć **język jeden z najbogatszych w literaturze** i najobfitszy w wyrażenia upowszechniony w ojczyźnie naszej (KJar 1843: bez numeru).

Ruchy emigracyjne do krajów anglojęzycznych sprawiły, że autorzy podręczników akcentowali aspekt komunikacyjny znajomości języka angielskiego. W książkach adresowanych do emigrantów język angielski i jego znajomość prezentowano jako elementarną potrzebę komunikacyjną, ułatwiającą znalezienie pracy zarobkowej i codzienne interakcje. Nośnikiem leksykalnym tych potrzeb jest m.in. czasownik *porozumieć* (*porozumieć z tymi, do którego przybyliśmy szukać schronienia i gościnności* (Re 1913: 3)) oraz zwrot *nawiązać kontakt (z aliantami* (IE: IX)). Aby przezwyciężyć ewentualną niechęć do nauki języka angielskiego, autorzy zamieszczali perswazyjne wypowiedzi uwypuklające jego przydatność i płynące z tego korzyści materialne, np.:

⁴ Przedstawione w tej części rozważania stały się przedmiotem obszerniejszego opracowania (Kotlarska: w druku). W niniejszym tekście wskazano na te właściwości języka angielskiego, które autorzy materiałów edukacyjnych wymieniali najczęściej. Oprócz nich pozytywnie wartościowano takie właściwości języka angielskiego jak estetyka i bogactwo leksykalne; wskazywano na możliwość korzystania z angielskich rozwiązań ustrojowych, a w czasie II wojny światowej znajomość angielskiego stała się wyrazem troski o trwałość polsko-alianckiego sojuszu politycznego.

⁵ W cytatach zachowano oryginalną pisownię.

Ty wiesz, że pracujesz za połowę ceny, jaką mógłbyś dostać, gdybyś znał język angielski (BW: 98–99).

Od znajomości języka angielskiego zależnem jest powodzenie każdego Polaka w Ameryce. Kto zna język angielski, ma wszędzie drogę otwartą i w robocie otrzyma lepszą zapłatę. Na biedę i poniewierkę skazuje siebie ten, kto języka angielskiego nie zna (BW: bez numeru).

Od lat 30. XX w. język angielski zyskiwał status międzynarodowego środka komunikacji, co wynikało z dominacji kolonialnej Wielkiej Brytanii i wzmocnionej po I wojnie światowej pozycji politycznej Stanów Zjednoczonych⁶. W materiałach wydawanych w latach 40. stosowane są hiperboliczne określenia *hegemonia języka angielskiego* (ID 1945: 5), *górująca rola angielszczyzny*, *światowa ekspansja tego języka* (TG 1947: V–VI). Sugerują one dominację języka angielskiego nad innymi językami (*język angielski głównym środkiem międzynarodowego porozumienia się* (RD 1946: 1), *język angielski panuje na świecie* (tytuł podręcznika ID)) i wskazują na konieczność nabywania kompetencji posługiwania się tym językiem (*przymus znajomości angielszczyzny* (TG 1947: VI)).

Oprócz atrybutów funkcjonalnych pozytywnie wartościowano system języka angielskiego, akcentując jego prostotę i związane z nią szybkie tempo akwizycji. Te cechy ewokowane są przez przymiotniki *łatwy*, *przystępny*, odnoszące się przede wszystkim do zasad gramatyki⁷. Ilustracji łatwości, z jaką można nauczyć się języka angielskiego, służy także rzeczownik *zabawka*, użyty do porównania tempa nauki angielszczyzny i innych języków. Wskazywano również pokrewieństwo między językami angielskim, niemieckim i francuskim, których znajomość była powszechna w XVIII i XIX w., co pomagało w nauce:

Nauka języka angielskiego nie jest tak trudna, jak się może wydawać na pozór. Szczególniej dla osób posiadających język francuzki i niemiecki, przychodzi nauka języka tego z wielką łatwością, gdyż język angielski wytworzył się po części z anglo-saskiego, po części z francuzkiego i brytańskiego języka. **Zasady gramatyki są bardzo łatwe i przystępne dla każdego** (Re 1913: 3).

Język angielski jest **najłatwiejszym językiem ze wszystkich cywilizowanych języków świata.** **Nauka gramatyki języka angielskiego jest zabawką** w porównaniu z trudnościami, jakie przedstawia nauka innych języków nie wyłączając polskiego (BW 1914: 4).

PODRĘCZNIKI JAKO ŹRÓDŁA OBSERWACJI ZJAWISK INTERFERENCYJNYCH W JĘZYKU ŚRODOWISK EMIGRACYJNYCH

Dawne materiały edukacyjne pozwalają obserwować zjawiska interferencyjne będące wynikiem interakcji językowych, kulturowych i społecznych, w jakich uczestniczyli

⁶ Nie umknęło to uwadze polskich filologów. W roku 1931 pierwszy samodzielny profesor anglistyki w Polsce, Roman Dyboski, opublikował w czasopiśmie „Neofilolog” artykuł pod znamienym tytułem *Język angielski jako język światowy*.

⁷ Przeciwny charakter mają uwagi dotyczące wymowy, którą autorzy określali pejoratywnym w kontekście nabywania kompetencji komunikacyjnej przymiotnikiem *trudna*.

przedstawiciele najstarszych polskich środowisk emigracyjnych w krajach anglojęzycznych⁸. Niezależnie od charakteru emigracji (polityczna/zarobkowa) nowo przybyli wychodźcy z ziem polskich musieli szybko opanować język angielski w stopniu umożliwiającym funkcjonowanie w anglojęzycznej codzienności. Odpowiedzią na ich potrzeby były materiały tworzone przez przedstawicieli tzw. bezpośrednich emigrantów kontynentalnych i zamorskich w najstarszych okresach funkcjonowania polskich środowisk emigracyjnych (tj. w I i II połowie XIX w.) (Dubisz 1983: 295; Sękowska 1994: 33; Sękowska 2009: 25)⁹. Przyswoili oni język angielski na tyle dobrze, że decydowali się przekazywać umiejętność posługiwania się nim. Teksty przez nich tworzone, czyli podręczniki różnego typu, dokumentują dwujęzyczność autorów¹⁰, starających się, dzięki znajomości realiów emigracyjnych, ułatwić rodakom przyswojenie języka angielskiego w sposób odpowiadający ich najpilniejszym potrzebom.

Wpłynęło to na formę tworzonych podręczników: zrezygnowano w nich ze szczegółowego opisu systemu gramatycznego na rzecz przedstawienia codziennych sytuacji komunikacyjnych w formie dialogów, które należało opanować pamięciowo. Rozmowy podano w wersji polskiej i angielskiej, towarzyszy im zapis fonetyczny partii anglojęzycznej. Taki układ graficzny uwidacznia obecność zjawisk interferencyjnych w polskojęzycznych partiach dialogów. W szczególności są to:

— kalki morfologiczne, m.in. użycie redundantnych zaimków (osobowych, wskazujących, dzierżawczych):

A co są te wielkie okręty, które **ja widzę** po za miastem? // And what are those large vessels, that **I see** beyond the town? (FK: 13); Proszę pana, **czy muszę ja tu długo czekać, nim ja będę mógł pójść** do miasta i **zabrać mój pakunek ze mną?** // Please Sir **must I wait long before I may go** to the City and **take my luggage** with me? (FK: 18);

— semantyczne kalki wyrazowe i frazeologiczne, np.:

Wzięcie hotelu // taking hotel (FK: 26); **Jestem w pośpiechu, kiedy bielizna gotową będzie?** // I am in a hurry, when will the linen be ready? (MM: 28);

⁸ Najstarsze polskie środowiska emigracyjne w krajach anglojęzycznych powstały w Stanach Zjednoczonych (w mniejszym stopniu w Australii) w wyniku tzw. emigracji za chlebem, a także w Wielkiej Brytanii na skutek wyjazdów popowstaniowych w XIX stuleciu. Kolejną falę wyjazdów na Wyspy Brytyjskie spowodowała II wojna światowa.

⁹ S. Dubisz (1983: 295) uznaje, że: „pokolenie bezpośrednich emigrantów (wychodźców) na tyle jest związane jeszcze ze „starym krajem” (obyczajowo, światopoglądowo i językowo), że na jego określenie powinno być używane oddzielne wyrażenie: pokolenie emigrantów, pokolenie emigranckie lub emigracyjne, natomiast dopiero następane generacje, już niejako naturalizowane w nowym kręgu kulturowym, powinny być określane jako I, II, III pokolenie polonijne.

¹⁰ Dominującym modelem bilingwizmu w środowisku polskich wychodźców do krajów anglojęzycznych w analizowanym okresie był model: polski językiem ojczystym, angielski językiem drugim, przyswojonym w okresie dorosłości. Zgodnie z terminologią M.T. Michalewskiej mamy tu do czynienia z bilingwizmem kompozycyjnym, w którym system języka obcego jest infiltrowany przez system języka ojczystego. Ten rodzaj dwujęzyczności występuje u osób uczących się języka drugiego za pomocą języka pierwszego (za: Lipińska 2003: 107).

— użycie wyrazów adaptowanych:

Wszystko, teraz proszę, sprowadź mi dorożkę albo **kaba**, aby zabrał mnie i moje rzeczy do jakiego hotelu. // All, now if you please, procure me a Cabriolet or Cab to take me and my things to some hotel. (FK: 23); **Stjuard**, przynieś krzesło, proszę! // Steward, bring a chair, please! (MM: 16); **W grocerni** // in the grocery (BW: 171);

— kalki składniowe (zmiany szyku wyrazów), np.:

cytrynowy sok, lemon juice, Gospport miasto, dworzec jest na Waterloo drodze, pod Dziewięciu Wiązami Foxal, Królewska Włoska Opera, Kovent Ogród, Mostowa ulica, Królewski Teatr (FK: 78);

— adaptacja fonetyczna wyrazów angielskich, np.: *Czypsaid*//*Cheapside*, *Grynowicz*//*Greenwich*, *Portsmot*//*Portsmouth* (FK: 71–75), *dżyn*//*gin* (FK: 41);

— adaptacja fleksyjna, np.: *do Portsmutu* (FK: 82), *na Kornhyłu* (FK: 65).

Przedstawione przykłady to w większości okazjonalizmu oraz indywidualizmu¹¹ dokumentujące zjawiska o charakterze interferencyjnym z perspektywy diachronicznej¹². Do tej pory zjawiska te obserwowano w tekstach literackich, pamiętnikach, listach, prasie emigracyjnej, języku mówionym (np. Doroszewski 1938; Dubisz 1976; Sękowska 1994; 2009¹³; Walczak 1997: 123–131). Wydawnictwa edukacyjne tworzone przez emigrantów uzupełniają ten katalog źródeł o publikacje dotychczas nieobjęte badaniami.

Obok zjawisk systemowych uwagę zwracają przykłady kształtowania świadomości socjokulturowej nowych przybyszów. Emigracyjni autorzy byli zaznajomieni z odmiennym trybem życia i społecznymi praktykami komunikacyjnymi typowymi dla kultury anglosaskiej. Przekazując wzory zachowań językowych, których mieli użyć ich rodacy w codziennych kontekstach, zwracali uwagę na nieznaną Polakom formę i aspekty codziennej komunikacji. W przypadku emigracji zarobkowej istotne były różnice w zwyczajach komunikacyjnych towarzyszące poszukiwaniu zatrudnienia. Polscy emigranci byli w większości młodzi, niewykształceni i doświadczeni jedynie w pracy na roli (Stasik 1985: 9–56). Konkurencyjny rynek pracy za oceanem wymagał podkreślania swoich umiejętności i zalet podczas szukania zatrudnienia, co kłóci się z typową dla polskiej grzeczności zasadą umniejszania własnej wartości (Marcjanik 2008: 21). Świadomi tych różnic autorzy publikacji zamieszczali gotowe akty mowy o charakterze autopromocyjnym (np. *umiem pracować, jestem silny*) zdomowione w kulturze anglosaskiej.

¹¹ Wyjątkiem jest rzeczownik *grocernia* ('sklep w Ameryce z różnorodnymi artykułami') notowany w tzw. Słowniku warszawskim (SW, t. 1, s. 908, Warszawa 1900).

¹² O potrzebie sięgania do danych z historii języka podczas opisu języka polonijnego pisał S. Dubisz (1983: 296).

¹³ Prace E. Sękowskiej zawierają obfitą bibliografię tekstów omawiających wszelkiego typu zjawiska interferencyjne w języku środowisk polonijnych w krajach anglojęzycznych.

Text polski POSZUKIWANIE PRACY	Text angielski LOOKING FOR WORK (FOR JOB)	Wymowa fonetyczna LUKING FOR UORK (FOR DŻAB)
Jestem gotów pracować i umiem pracować.	I am willing to work and I understand to work.	Aj em uylling to uork end aj onderstand tu uork.
Jestem zwyczajnym robotnikiem, ale jestem silnym i pragnąłbym znaleźć robotę, jako pomocnik na farmie, jako drwał, woźnica albo coś innego.	I am a common laborer, but I am strong and would like to find work, as farmhand, wood chopper, driver, or something else.	Aj em ej kommen lejborer, bot aj em strong and ūd lajk tu fajnd uork, ez farmhand, ūdczopper, drajwer, or somtyng els.
Jestem służą, poszukuję zajęcia, i znam swój zawód.	I am a servant, am looking for employment and I understand my business.	Aj em ej serwant, em lūking for employment end aj onderstand maj byznes (MM: 56).

Obce przybyszom z Polski były także gatunki wypowiedzi pisemnych stosowanych w celu zdobycia pracy zarobkowej, takie jak list motywacyjny, który w polskiej przestrzeni komunikacyjno-genologicznej pojawił się dopiero w latach 90. XX w. Jego przykład został zamieszczony w samouczku z roku 1906:

Łaskawy Panie: — Powiadano mi, że miejsce kowala jest wolne w pańskim oddziale. Znam się bardzo dobrze na tym gatunku roboty. Jestem trzeźwym i godnym zaufania pod każdym względem. Zmuszony byłem do opuszczenia mej ojczyzny, Polski, z powodu niepokojów politycznych. Nie mówię jeszcze bardzo dużo po angielsku, ale staram się nauczyć tego języka tak szybko, jak tylko można. Jestem żonaty i skutkiem tego pragnę gorąco znaleźć pracę natychmiast. Pomyślna odpowiedź zobowiąże Panu z szacunkiem oddanego.

Dear Sir: — I have been told, that a place of a blacksmith is vacant in your department. I understand very well this kind of work. I am sober and reliable in every respect. I have been compelled to leave my old country, Poland, on account of political troubles. I do not speak yet very much English, but I am trying to learn it as fast as possible. I am married and for this reason very anxious to find work at once. A favorable reply will oblige Yours respectfully.

Dir Ser: — Aj hew bym told, dhat a plejs of ej bleksmyt yz wejkkent yn jūr dypartment. Aj onderstend weri uell dhys kajnd of uork. Aj em sober end rilaje-bel yn ewri rispekt. Aj hew bym kompeld tu līw maj old kontri, Pōlend, on ekkaunt of polytykel trobels. Aj dū not spik jet weri mocz Inglysz, bot em trajng tu lern yt ez fast ez pasybel. Aj em merrīd end for dhys rīzen weri ankszes tu fajnd uork et uons. Ej fejworebel ripplaj uyl oblajdź, Jūrs rispektfully (MM: 61).

Świadectwem chęci uzupełnienia wiedzy socjokulturowej emigrantów są uwagi odnoszące się do pragmatycznych uwarunkowań stosowania zwrotów adresatywnych lub formuł rutynowych (powitań, pożegnań itp.), np.:

SEE YOU LATER — jedna z form pożegnania, mniej oficjalna i ostateczna niż good-bye. Żegnający się daje do zrozumienia, że żegna się na krótko (IE: 146).

W jęz. angielskim, zamiast polskich zwrotów „pan” „ty” „wy” — zawsze używa się „you”, bez względu na liczbę, rodzaj czy stopień zażyłości (AF: 5).

Zamieszczanie uwag tego typu dowodzi, że autorzy starali się ułatwić integrację z rzeczywistością społeczno-kulturową kraju emigracji. Przytoczone przykłady wskazują, że materiały edukacyjne tworzone przez osoby bilingwalne, szerzące wiedzę o sposobach językowego funkcjonowania w obcojęzycznej wspólnocie komunikacyjnej, dokumentują przejawy komunikacji międzykulturowej w przeszłości (por. Ligara 2011¹⁴).

PODRĘCZNIKI SZKOLNE JAKO ŹRÓDŁA OBSERWACJI IDEOLOGICZNEGO WYZYSKANIA ANGLOSASKICH WZORCÓW KULTUROWYCH

Znajomość języka obcego implikuje kontakt z kulturą, której ten język jest nośnikiem. Opisana wyżej sytuacja emigracyjna umożliwiała osobiste doznawanie kultury anglosaskiej, natomiast edukacja w kraju rodzimym oznaczała stykanie się z nią w zakresie wyznaczonym treściami zamieszczonymi w podręcznikach. Na gruncie polskim anglosaskie wzorce kulturowe zyskały szczególne znaczenie w procesie glottodydaktycznym w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Zgodnie z założeniami stosowanych wówczas bezpośrednich metod nauczania języków nowożytnych opanowanie języka miało służyć poznaniu tzw. kultury wysokiej (literatury, osiągnięć danej cywilizacji) (Wilczyńska 2005: 16). Nauczanie języka angielskiego przybrało wtedy po raz pierwszy formę zinstytucjonalizowaną, zależną od ustaleń powstałego w 1918 r. Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Materiały dydaktyczne zyskały status podręczników szkolnych, a ich zawartość regulowana była przez dokumenty wydawane na szczeblu państwowym. Edukacja, także językowa, stała się narzędziem kształtowania postaw obywatelskich ukierunkowanych na wychowanie obywateli zdolnych twórczo pracować na rzecz nowo powstałego państwa. Z tego powodu cel nauki języków nowożytnych zyskał (obok utylitarnego) wymiar moralizatorski: miał służyć wychowaniu obywatelskiemu na potrzeby narodu (Lipowska 1969: 3–48).

Podręczniki szkolne realizujące te cele stawały się efektywnym narzędziem kształtowania postaw i krzewienia wartości zaczerpniętych z kultury anglosaskiej, zwłaszcza tych, których, jak sugerowali autorzy tekstów programowych, brakuje Polakom:

Idzie tu o wydobycie z nauki języka angielskiego głębszych wychowawczych wartości, poruszenie w duszy młodzieży pewnych strun, stawienie jej przed oczy pewnych faktów z życia tamtego narodu, pokazanie tamtych ludzi po to, żeby uświadomiła sobie własne braki i wysłała z tej nauki nie tylko soki odżywcze dla mózgu, ale i siłę moralną (Siwicka 1933: 31–39).

Świadectwa dydaktycznych wartości przypisywanych kulturze anglosaskiej widoczne są w treści prezentowanych materiałów edukacyjnych, które, przekazując wiadomości

¹⁴ B. Ligara badała dwujęzyczność polsko-francuską twórców literatury. W centrum jej zainteresowań znalazł się sposób operowania normami właściwymi każdemu z dwóch kodów w użyciu bilingwisty. Zdaniem badaczki analiza dwujęzyczności wybitnych autorów staje się badaniem i opisem przejawów komunikacji międzykulturowej.

o realiach krajów anglojęzycznych (zwykle tematy bliskie uczniom, takie jak szkoła, rodzina, sposoby spędzania czasu wolnego, zwyczaje świąteczne), przedstawiały także sposoby postępowania, wzory do naśladowania, przestrogi moralne.

Pożądane wartości prezentowane były m.in. za pośrednictwem przysłów i maksym zamieszczanych przez wszystkich autorów podręczników szkolnych w okresie międzywojennym, tj. Klarę Jastroch¹⁵ (KJ), Jadwigę Knapczyk (JKn) oraz Tadeusza Grzebieniowskiego (TG). Ich treść podkreśla takie wartości jak:

– odpowiedzialność jednostki, obowiązkowość (wykonanie zadań w wyznaczonym czasie i określonej kolejności): *Do well the duty that lies before you* (Wykonuj dobrze obowiązki, które do Ciebie należą¹⁶) (KJ: 54); *It is a great thing to do a little thing well* (Świetnie jest robić dobrze drobne rzeczy) (TG: 13);

– właściwe gospodarowanie czasem: *Early to bed and early to rise, makes a man healthy, wealthy and wise* (odpowiednik polskiego „Kto rano wstaje, temu pan Bóg daje”) (JKn I: 82); *Never put off till to-morrow what you can do to-day; Time is money* (Co masz zrobić jutro, zrób dziś; Czas to pieniądz) (TG: 13);

– wytrwałość w dążeniu do celu, umiejętność wykorzystania sprzyjających okoliczności: *Strike the iron while it is hot* (Kuj żelazo, póki gorące) (JKn II: 38);

– umiar i powściągliwość: *Speak less than you know, spend less than you have; Eat to live, but do not live to eat* (Mów mniej, niż wiesz, wydawaj mniej niż masz; Jedz, żeby żyć, nie żyj, żeby jeść) (TG: 13); *Think much, speak little, and write less* (Myśl dużo, mów niewiele i pisz jeszcze mniej) (KJ: 19).

Zdarza się, że podręczniki zawierają moralizatorskie wykładnie przysłów jednoznacznie wartościujące postawy pożądane i negowane, np.:

There is much wisdom in proverbs. They show us how to live. A man who eats to live, leads a good life. A man who lives to eat, does not lead a good life. A man who speaks more than he knows, does not show his wisdom; he only shows how silly he is. People who spend more than they have are extravagant and silly. English and American people know that time is money; they know how to save time, therefore they are rich (TG: 13).

(W przysłowiach jest wiele mądrości. Pokazują nam, jak żyć. Człowiek, który je, by żyć, prowadzi dobre życie. Człowiek, który żyje, aby jeść, nie prowadzi dobrego życia. Człowiek, który mówi więcej, niż wie, nie wykazuje swojej mądrości; pokazuje tylko, jak jest głupi. Ludzie, którzy wydają więcej, niż mają, są ekstrawagancy i głupi. Anglicy i Amerykanie wiedzą, że czas to pieniądz; wiedzą, jak oszczędzać czas, dlatego są bogaci).

Posłuszeństwo (rodzicom, nauczycielom, prawu), pracowitość, uprzejmość i opanowanie akcentowane są także w zadaniach dydaktycznych¹⁷. Wymienione wartości

¹⁵ Podręcznik *The first year of English. Podręcznik języka angielskiego. I rok nauczania* opublikowany w roku 1947 jest wznowieniem wydanego w roku 1935 podręcznika tej samej autorki *The first year of English (podręcznik języka angielskiego na 1 klasę gimnazjalną)*.

¹⁶ Tłumaczenia własne.

¹⁷ Porównaj uwagi o perswazyjnym wykorzystaniu zadań dla uczniów w podręcznikach języka polskiego (Rypel 2012: 144–150).

pojawiają się w zdaniach służących ilustracji sposobu użycia wyrażającego powinność czasownika *must*:

I must study my lessons, I must be gentle, I must keep calm, I must obey my parents and teachers, I must obey the traffic rules, I must listen with attention when others speak (KJ: 46).

(Muszę się uczyć, muszę być łagodny, muszę zachować spokój, muszę być posłuszny rodzicom i nauczycielom, muszę przestrzegać zasad ruchu drogowego, muszę słuchać z uwagą, gdy inni mówią).

Przytoczone przykłady¹⁸ prezentują kulturę anglosaską jako tę, w której liczy się logiczne myślenie, niezależność i odpowiedzialność za własne czyny, co w obliczu potrzeby budowy nowych struktur państwowych czyniło z niej i jej podstawowego nośnika (języka angielskiego) wartość prestiżową.

PODSUMOWANIE

Materiały edukacyjne do nauki języka angielskiego pisane przez Polaków i dla Polaków od II połowy XVIII do połowy XX w. obrazują zwiększone zainteresowanie Polaków językiem i kulturą angielską, czego dowodem jest ich przyrost liczbowy w ciągu lat¹⁹. Mnogość źródeł oraz wielość możliwych do podjęcia wątków związanych z polsko-angielską edukacją językową poskutkowały koniecznością selekcji omawianych zagadnień oraz wieloma pominięciami, które zostaną uzupełnione w dalszych badaniach. Przeprowadzone dotychczas analizy odnoszą się do wiedzy na temat polsko-angielskich kontaktów językowych i kulturowych w następujący sposób:

- pozwalają wskazać zmienne w czasie czynniki i okoliczności zewnątrzjęzykowe decydujące o prestiżu języka angielskiego na ziemiach polskich;
- wzbogacają obserwacje zjawisk interferencyjnych wynikających z przebywania w środowisku bilingwalnym o przykłady pochodzące z tekstów dotychczas nieanalizowanych;
- zawierają przykłady interferencji socjokulturowej;
- obrazują moralizatorską funkcjonalizację kultury anglosaskiej w edukacji zinstytucjonalizowanej.

¹⁸ Wymiar moralizatorski miał także dobór postaci (polityków, dowódców wojskowych, twórców kultury) i wydarzeń historycznych prezentowanych w materiałach edukacyjnych. Opis tego zagadnienia zostanie podjęty w osobnym opracowaniu.

¹⁹ W XVIII stuleciu ukazał się jeden podręcznik do nauki języka angielskiego, w wieku XIX pojawiło się ich około 20, a w latach 1900–1950 już około 120. Dane te zostały opracowane na podstawie analizy Bibliografii Estreichera oraz katalogu internetowego Biblioteki Narodowej.

BIBLIOGRAFIA

- Borawski S. 2018: Synteza dziejów polszczyzny a możliwość integracji badań, [w:] Pastuchowa M., Siuciak M. (red.), *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 17–31.
- Chrzanowska-Kluczevska E., Mańczak-Wohlfeld E. 2014: Profesor Roman Dyboski jako językoznawca, *Prace Komisji Neofilologicznej PAU XII*, 35–42.
- Cieśla M. 1974: *Dzieje nauki języków obcych w zarysie*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Doroszewski W. 1938: *Język polski w Stanach Zjednoczonych A.P.*, Warszawa: nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego z zasiłku Funduszu Kultury Narodowej.
- Dubisz S. 1976: Uwagi o zapożyczeniach w języku Polonii amerykańskiej, *Prace Filologiczne XXVI*, 65–87.
- Dubisz S. 1983: Z metodologii badań języka środowisk polonijnych, *Poradnik Językowy* 5, 292–301.
- Dubisz S. 2009: Dzieje języka polskiego jako problem badawczy w pracy historyka języka, *Poradnik Językowy* 3, 19–34.
- Dyboski R. 1931: Język angielski jako język światowy, *Neofilolog* 2, 57–62.
- Hawrysz M., Steciąg M. 2014: Rozważania metodologiczne w kontekście badań statusu i prestiżu języka sąsiada na pograniczu polsko-saksońskim, *Polonica XXXIV*, 201–210.
- Iwan K. 1972: *Nauczanie języków obcych nowożytnych w Polsce w latach 1919–1939. Koncepcje organizacyjno-programowe*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Jaroszewska A. 2014: O glottodydaktyce słowami glottodydaktyków, *Języki Obce w Szkole* 4, 54–55.
- Kotlarska I. (w druku): *Znajomość języka angielskiego jako wartość w świetle wybranych materiałów do nauki tego języka z lat 1788–1947 — przyczynek do badań nad dyskursem edukacyjnym*.
- Ligara B. 2011: Dwujęzyczność twórców literatury polskiej jako problem badawczy historii języka, *LingVaria VI*, 165–178.
- Lipińska E. 2003: *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Lipowska M. 1969: Koncepcje wychowania w polskich programach szkolnych okresu międzywojennego, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 12, 3–48.
- Marcjanik M. 2008: *Grzeczność w komunikacji językowej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mańczak-Wohlfeld E. 1996: Parę uwag o pierwszej gramatyce języka angielskiego wydanej w Polsce, *Języki Obce w Szkole* 5, 395–398.
- Mańczak-Wohlfeld E. 2006: *Angielsko-polskie kontakty językowe*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Podhajecka M. 2013: „English Self-Taught”: Self-Study Guides for Polish Learners of English (1860–1945), [in:] Piechurska-Kuciel E., Szymańska-Czaplak E. (eds.), *Language in Cognition and Affect*, Berlin: Springer, 315–343.
- Podhajecka M. 2016: *A history of Polish-English/English-Polish bilingual lexicography (1788–1947)*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Podhajecka M. 2018: Lektorzy języka angielskiego w Wilnie i Krakowie w okresie międzywojennym. Próba biograficzna, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 145, 2, 271–301.
- Przyklenk J. 2018: *Teksty obcojęzyczne i ko(n)teksty nauki języków obcych w dwudziestoleciu międzywojennym a kształcenie polonistyczne*, [w:] Achteлик A., Graboń K. (red.), *Polonistyka na początku*

- XXI wieku. Diagnozy. Koncepcje. Perspektywy*, T. 5: *W kręgu (glotto)dydaktyki*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 128–142.
- Rypeł A. 2012: *Ideologiczny wymiar dyskursu edukacyjnego na przykładzie podręczników języka polskiego z lat 1918–2010*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Sękowska E. 1994: *Język zbiorowości polonijnych w krajach anglojęzycznych. Zagadnienia leksykalno-słotwórcze*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sękowska E. 2009: *Język polskiej emigracji w świecie*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Schramm E. 2008: *Dzieje nauki języka angielskiego i innych języków nowożytnych w Polsce w okresie zaborów (od schyłku I do narodzin II Rzeczypospolitej)*, Warszawa: Fraszka Edukacyjna.
- Siwicka Z. 1933: Wychowanie obywatelsko-państwowe na tle języka angielskiego w szkole średniej, *Neofilolog* 1, 31–39.
- Stasik F. 1985: *Polska emigracja zarobkowa w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1865–1914*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- SW — Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. 1900: *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa: Drukarnia E. Lubowskiego i S-ki.
- Thomason S.G. 2001: *Language Contact. An Introduction*, Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Walczak B. 1997: Z problematyki wpływów angielskich w polszczyźnie drugiej połowy XIX wieku (rola Henryka Sienkiewicza w recepcji anglicyzmów), *Slavia Occidentalis* 54, 123–131.
- Wilczyńska W. 2005: Czego potrzeba do udanej komunikacji interkulturowej?, [w:] Mackiewicz M. (red.), *Dydaktyka języków obcych a kompetencja kulturowa i komunikacja interkulturowa*, Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej.
- Żydek-Bednarczuk U. 2015: *Spotkanie kultur. Komunikacja i edukacja międzykulturowa w glotto-dydaktyce*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

- AF — A.F. 1945: *Nauka Angielskiego w 20-tu lekcjach. Easy, pleasant and speedy self-tuition of English*, Edinburgh: The Polish Fortnightly Digest.
- BW — 1914: *Najnowszy samouczek polsko-angielski braci Worzałów dla nauki języka angielskiego bez nauczyciela opracowany i ułożony specjalnie dla Polaków w Ameryce*, Chicago: Wydawnictwem i drukiem braci Worzałów.
- FK — Kuszel F. 1857: *Rozmowy podręczne dla Podróżujących do Londynu Polaków nieumiejących zupełnie Języka Angielskiego*, Warszawa: W Drukarni przy ulicy Rymarskiej.
- ID — Dobrzycka I. 1945: *Język angielski panuje na świecie*, Poznań: Drukarnia św. Wojciecha.
- IE — Epstein I. 1946: *Kurs języka angielskiego*, Rzym: Nakładem Wydziału Oświaty 2 Korpusu.
- JA — Antonowicz J. 1788: *Grammatyka dla Polaków chcących się uczyć angielskiego języka*, Warszawa: Drukarnia Nadworna Jego Królewskiej Mości i Komisji Edukacji Narodowej.
- JKn I — Knapczyk J. 1922: *Początki języka angielskiego dla szkół powszechnych i średnich. Część pierwsza*, Lwów–Warszawa: Książnica–Atlas.
- JKn II — Knapczyk J. 1929: *Początki języka angielskiego dla szkół powszechnych i średnich. Część druga*, Lwów–Warszawa: Książnica–Atlas.

- KJ — Jastroch K. 1947: *The first year of English. Podręcznik języka angielskiego. I rok nauczania*, Warszawa: Wydawnictwo S. Arcta.
- KJar — Jarnowski K. 1843: *Ulatwiona grammatyka angielska*, Poznań: Drukarnia Walentego Stefańskiego.
- MM — Maryański M. 1906: *Jedyny w swoim rodzaju przewodnik polsko-angielski, słownik polsko-angielski z wymową fonetyczną z dodaniem przestrog, uwag i wskazówek. Dla wychodźców polskich i przybyszów do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i Kanady*, Chicago: nakład autora.
- RD — Dyboski R. 1946: *Podręcznik języka angielskiego do nauki samodzielnej i w szkole. Część I Gramatyka*, Kraków: Nakładem Księgarni Stefana Kamieńskiego.
- Re — Reussner P. 1913: *Samouczek Polsko-Angielski. Najlepsza metoda do nauczenia się czytać, pisać i rozmawiać po angielsku w 24 lekcjach bez nauczyciela, z objaśnieniem wymowy i dosłownem tłumaczeniem*, wyd. XVII, Warszawa: nakład autora.
- TG — Grzebieniowski T. 1934: *A first English book. Podręcznik języka angielskiego dla klasy I gimnazjalnej*, Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas.
- TG — Grzebieniowski T. 1947: *A primer of everyday English. Kurs języka angielskiego dla początkujących i samouków*, Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.

ABSTRACT

Materials for learning English (late eighteenth-half of the twentieth century) as a source of Polish-English language contacts. Research prolegomena

Key words: didactic texts, Polish-English language contacts, catalog of texts.

The study presents materials for learning English as rarely exploited sources for research into the past of Polish-English linguistic and cultural contacts. The viewing of educational texts allowed to: examine the factors determining the high prestige of English among Poles, observe ways of using elements of Anglo-Saxon culture for educational purposes, indicate the types of interference phenomena possible to analyze in texts written by bilingual people. The observations were carried out in accordance with the assumptions of anthropological linguistics, stressing the relationship between man, language and culture in the study of our ancestors' language use.